

چکیده

مقاله حاضر اخلاق پژوهش را از منظر احترام به حقوق همه کسانی که با یک پروژه تحقیقاتی در ارتباطند بررسی می‌کند. در این مقاله به هشت گروه اصلی اشاره شده که هر یک به نحوی یا در پیدایش یک اثر علمی مشارکت دارند، یا قرار است از یافته‌ها و نتایج آن استفاده کنند. گروه‌های مورد بررسی عبارتند از: پدیدآورندگان آثار مورد استناد، گروه مورد مطالعه (آزمودنی‌ها)، مخاطبان آثار علمی شامل خوانندگان متخصص و عموم جامعه، همکاران تحقیق، سایر محققان، سازمان حامی پژوهش و در نهایت نشریه‌های تخصصی. محققان موظفند در مطالعات خود حقوق هر یک از این گروه‌ها را محترم بشمارند و مراقب باشند ناخواسته حتی از آنان ضایع نشود. این احترام از استناد به آثار مرتبط آغاز می‌شود. استناد درست و دقیق نشانه‌ای از رعایت حق مؤلف و رعایت حقوق پدیدآورندگان این آثار است. در گام بعدی رعایت آگاهانه گروه مورد مطالعه از مشارکت در تحقیق، رعایت اصل محرمانگی و احترام به حریم خصوصی آنان از جمله حقوق مسلم آزمودنی‌هاست که باید در هر تحقیق که با انسان‌ها سر و کار دارد، رعایت شود. علاوه بر این، صداقت و شفافیت در ارائه یافته‌ها و نتایج هر تحقیق بیانگر احترامی است که پژوهشگر برای جامعه مخاطب خود قائل است. از سویی دیگر، اذعان به سهمی که همکاران یک پروژه تحقیقاتی در اجرای آن داشته‌اند نیز مصداقی از پاسداشت حقوق همکاران تحقیق است. در خلال این فرایند، رعایت مقررات سازمان‌های حامی پژوهش و متعهد ماندن به مفاد قراردادهای پژوهشی از جمله وظایف دیگری است که نباید فراموش شود. سرانجام نشریه‌ای که نتایج تحقیق برگرفته از یک پروژه تحقیقاتی را منتشر می‌سازد نیز ملاحظات و الزاماتی دارد که در این مقاله به گزیده‌ای از آنها اشاره شده است.

**کلیدواژه‌ها:** اخلاق علمی، اخلاق پژوهش، ارتباطات علمی، اصل محرمانگی در تحقیق، رعایت آگاهانه، حقوق ذی‌نفعان پژوهش.

## پاسداشت «اخلاق پژوهش» با احترام به حقوق همه «ذی‌نفعان» پروژه‌های تحقیقاتی

مقدمه

اخلاق پژوهش<sup>۱</sup> تبلوری از «اخلاق کاربردی»<sup>۲</sup> در عرصه علم و فناوری است. سالهاست که متخصصان این حوزه در جستجوی راهکارهایی هستند تا با استفاده از توصیه‌های اخلاقی سلامت فرایند تحقیق را بهبود بخشند و بر اعتبار یافته‌های پژوهشی بیافزایند. توصیه به راستگویی، رازداری، امانتداری، احترام به کرامت انسانی و حفظ حریم خصوصی افراد از جمله این توصیه‌هاست. با این حال، همواره برقراری پیوند میان معرفت به مبانی نظری این بحث و مهارت در اجرای عملی آن مسئله‌ای نگران‌کننده بوده است. به این معنا که گاهی محققان جوان و کم‌تجربه به درستی نمی‌دانند چگونه باید توصیه‌های اخلاق پژوهش را در عمل به کار گیرند. در نتیجه گاه ناخواسته گرفتار شرایطی می‌شوند که آنان را در معرض اتهام به نقض اخلاق پژوهش قرار می‌دهد. مقاله حاضر تلاشی است برای برقراری پیوند میان مبانی نظری این موضوع و جنبه‌های کاربردی آن.

■ دکتر یزدان منصوریان ۱

دانشیار دانشگاه خوارزمی

برای تحقق این هدف در این مقاله پیشنهاد می‌شود در ابتدای هر تحقیق تمام ذی‌نفعان<sup>۳</sup> که به نحوی با تحقیق مورد نظر در ارتباطند، شناسایی شوند. سپس حقوق هر یک از این گروه‌ها مشخص گردد و راهکاری برای تأمین این حقوق تدوین گردد. اساساً در اجرای هر پروژه تحقیقاتی گروهی سهیم‌اند و گروهی نیز مخاطب آن محسوب می‌شوند و از یافته‌های این مطالعات استفاده می‌کنند. هر یک از مجریان و مخاطبان، حقوقی دارند که محقق باید این حقوق را بشناسد و در رعایت آن بکوشد. پژوهشگران همکار، آثار مرتبط در زمینه موضوعی پژوهش، جامعه مورد مطالعه، سازمان‌های حامی، مجله‌های علمی و تخصصی، و سایر مشارکت‌کنندگان از جمله اشخاص حقیقی و حقوقی هستند که در پدید آمدن آثار علمی مشارکت دارند. در مقابل نیز گروه‌هایی



two disciplines از هاروود؛ که تکرار آن در این مقاله نه مطلوب است، و نه به دلیل گستردگی موضوع ممکن. فقط به یادآوری این نکته بسنده می‌کنم که استناد به آثار مرتبط، علاوه بر سودمندی فراوانی که دارد، یک اصل اخلاقی است. اسلامی (۱۳۹۱، ص ۶۲) نیز بر این نکته تأکید می‌کند که مرور پیشینه پژوهش نه تنها از نظر ساختاری بخشی ضروری در هر تحقیق است، بلکه محقق اخلاقاً مکلف است تلاش سایر محققان را ارج نهد و ارزش دستاوردهای آنان را بشناسد.

دوم آنکه هریک از ما از نظر اخلاقی موظفیم آرا و اندیشه‌های صاحبان آثار استنادشده را بی‌کم و کاست منتقل کنیم. تحریف هر اندیشه نه تنها پایمال کردن حقوق صاحبان آن اندیشه است، بلکه ظلمی مضاعف به آنان محسوب می‌شود؛ زیرا از یکسو حقوق آنان در این زمینه رعایت نشده است، و از سوی دیگر، به داشتن باوری غیرواقعی متهم می‌شوند. بنابراین، محقق باید برای اطمینان از رعایت حقوق معنوی آثاری که مطالعه کرده است از خود بپرسد که آیا به سهم آثار مورد استناد در تولید اثر به درستی اشاره شده است؟ آیا در انتقال آرا و اندیشه‌های دیگران امانتدار بوده است؟ آیا در استناد به آثار دیگران شیوه صحیح استناد رعایت شده است؟ آیا استنادها به گونه‌ای است که سهم این آثار را در تولید اثر نشان دهد؟ آیا میزان استفاده از آثار دیگران تناسبی با حجم و گستره پروژه مورد نظر دارد؟

### حقوق گروه مورد مطالعه (آزمودنی‌ها)

منظور از گروه مورد مطالعه، یا آزمودنی‌ها، همه کسانی هستند که وجهی از وجوه زندگی آنان موضوع تحقیق ما بوده است. در علوم انسانی و اجتماعی گروه‌های مختلف جامعه که به نحوی با موضوع تحقیق ما در ارتباطند، ممکن است عضو این نمونه باشند. مثلاً کاربران کتابخانه‌ای که به پرسشنامه ما پاسخ گفته‌اند، مدیرانی که دعوت ما را برای مصاحبه درباره شیوه مدیریت خود پذیرفته‌اند، یا آموزگاران که اجازه دادند کلاس درسشان را برای بررسی شیوه تدریسی که دارند مشاهده کنیم، همه مثال‌هایی از نمونه مورد مطالعه است. نخستین حقشان این است که بدانند تحقیق مورد نظر درباره چیست، چه ارتباطی به آنان دارند و مشارکت آنان مستلزم چه اقدام و همراه با چه پیامدی خواهد بود. سپس با علم به این جزئیات داوطلبانه آماده مشارکت در تحقیق باشند. اصطلاحاً آنان باید برای مشارکت در تحقیق «رضایت آگاهانه» داشته باشند. منظور از رضایت آگاهانه این است که مشارکت‌کنندگان در تحقیق با آگاهی از آنچه قرار است در این پژوهش

نظیر خوانندگان متخصص و غیرمتخصص از جامعه مخاطب را تشکیل می‌دهند. نظر به گستردگی این بحث، مقاله حاضر ناگزیر از دسته‌بندی مطالب و ارائه مروری اجمالی از مباحث موجود بوده است. بر این اساس، گروه‌های مورد نظر به هشت بخش تقسیم شده‌اند که در شکل ۱ به آنها اشاره شده است. در ادامه نیز توضیحاتی درباره حقوق هریک از گروه‌های مورد اشاره شده است. در مجموع مقاله حاضر پیشنهاد می‌کند اگر در فرایند اجرای هر پروژه تحقیقاتی و انتشار نتایج آن پژوهشگران به حقوق گروه‌ها و افرادی که در این زمینه مشارکت دارند، بیشتر توجه کنند، زمینه لازم برای توسعه اخلاق پژوهش و تحقق آن در عمل بیش از پیش فراهم خواهد شد.



شکل ۱. هشت گروه اصلی که در پیدایش و استفاده از یک اثر علمی نقش دارند و باید حقوقشان محترم شمرده شود.



### حقوق پدیدآورندگان آثار مورد استناد

هیچ تحقیقی بی‌نیاز از مرور پیشینه پژوهشی مرتبط با موضوع خود نیست. معمولاً در هر گزارش تحقیق - نظیر پایان‌نامه یا مقاله - بخشی به مرور پیشینه اختصاص دارد؛ زیرا دانش بشری ماهیتی تجمعی دارد و هر پروژه تحقیقاتی استمرار پژوهشی دیگر است. بدیهی است که بخش عمده‌ای از آنچه امروز می‌دانیم بر مطالعات و تحقیقات پیشینیان استوار است. منظور از پیشینیان همه کسانی هستند که در گذشته درباره موضوع تحقیق ما مطالبی منتشر کرده‌اند، که امروز حاصل تلاش آنان به دست ما رسیده است. این گذشته می‌تواند همین دیروز باشد یا صدها سال قبل، اما تفاوت در زمان انتشار این آثار، تغییری در حقی که مؤلفان دارند، ایجاد نمی‌کند. به همین دلیل چنانچه از آثار آنان استفاده می‌کنیم باید حقوقشان را محترم بشماریم. احترام به حقوق آنان وجوه متعددی دارد: نخست آنکه باید به استفاده از آثارشان اذعان و اعتراف کنیم. این اذعان در قالب «استناد» درست و کامل متبلور می‌شود. درباره اهمیت استناد تا کنون مطالب فراوانی منتشر شده از جمله شیوه‌های استناد در نگارش‌های علمی؛ رهنمودهای بین‌المللی از حرّی و شاهدهاگی و نیز مقاله «An interview-based study of the functions of citations in academic writing across

### مرور پیشینه پژوهش

#### نه تنها از نظر

#### ساختاری بخشی

#### ضروری در هر تحقیق

#### است، بلکه محقق

#### اخلاقاً مکلف است

#### تلاش سایر محققان

#### را ارج نهد و ارزش

#### دستاوردهای آنان را

#### بشناسد

انجام شود و آگاهی از نقشی که آنان در این فرایند خواهند داشت، موافقت خود را برای حضور در مطالعه مورد نظر اعلام کنند.

ضمن آنکه باید به آنان اطمینان دهیم که در مشارکت یا کناره‌گیری از پژوهش ما کاملاً آزادند؛ به این معنا که هیچ اصرار یا اجباری در این زمینه وجود ندارد و در صورت تمایل داوطلبانه در تحقیق شرکت می‌کنند. محقق در هیچ شرایطی نمی‌تواند فرد یا افرادی را به مشارکت در تحقیق مجبور سازد. فقط می‌تواند آنان را دعوت کند؛ و در نهایت افراد باید در پذیرش یا رد این دعوت کاملاً آزاد باشند. علاوه بر این، پژوهشگر در هیچ شرایطی نمی‌تواند مخفیانه درباره افراد تحقیق کنند. پژوهش همواره باید با شفافیت همراه باشد و پنهان‌کاری در آن بی‌معناست. البته بدیهی است که پنهان‌کاری با رازداری کاملاً متفاوت است. پنهان‌کاری به معنای مخفی کردن حقایق از کسانی است که باید از آن آگاه باشند، اما رازداری - که یکی از اصول اساسی اخلاق پژوهش است - به معنای محافظت از اسراری است که مربوط به حریم خصوصی افراد است و باید محترم شمرده شود.

حق دیگری که افراد مورد مطالعه دارند این است که تحقیق ما هیچ خطری برایشان نداشته باشد. منظور از خطر در اینجا هر آسیبی است که ممکن است به دلیل مشارکت در یک تحقیق ایجاد شود. این آسیب می‌تواند جسمی یا روانی باشد. بنابراین، محققان موظفند تمام وجوه تحقیق خود را بسنجند و احتمال خطر را برای کسانی که در تحقیق شرکت دارند به حداقل ممکن برسانند. مثلاً محرمانه ماندن یا «محرمانگی» نام کسانی که در مصاحبه شرکت می‌کنند یا به پرسشنامه پاسخ می‌دهند یکی از تدابیری است که محققان برای کاستن از خطراتی که ممکن است از افشای نام افراد متوجه آنان باشد، بکاهد. مثلاً تصور کنید محقق درصدد ارزیابی دیدگاه کارکنان یک سازمان از شیوه مدیریت حاکم بر آن سازمان باشد. در چنین تحقیقی ممکن است مخالفت یا اعتراض کارکنان به مدیریت حاکم تبعاتی برای موقعیت کاری آنان داشته باشد. بنابراین، محقق وظیفه دارد با محرمانه نگه داشتن اسامی پاسخگویان به پرسش‌ها از بروز چنین پیامدی پیشگیری کند. نکته مهم این است که ناچیز بودن میزان و شدت پیامدهای ممکن مجوزی برای افشای نام افراد نیست. به سخی دیگر، محقق نمی‌تواند مدعی شود که اعتراض کارکنان بجا بوده و اساساً نباید پیامد ناگواری برایشان داشته باشد؛ زیرا استنباط محقق در این زمینه ملاک تصمیم‌گیری نیست، بلکه اخلاق پژوهش

محرمانه ماندن نام مشارکت‌کنندگان را به عنوانی اصلی اساسی مطرح کرده و توجیه محقق مجوزی برای نقض آن نیست. حتی ممکن است در همین مثال برخی از شرکت‌کنندگان در تأیید و حمایت از مدیریت حاکم بر سازمان سخن گفته باشند و محقق تصور کند که افشای نامشان نه تنها خطری ندارد، بلکه ممکن است پاداشی نیز برایشان به ارمغان آورد. حتی در این صورت نمی‌توان این اصل را نادیده گرفت؛ زیرا قضاوت محقق در اینجا ملاک عمل نیست، بلکه اصول اخلاق پژوهش است که مسیر را مشخص می‌سازد.

احترام به «حریم خصوصی»<sup>۱۰</sup> افراد اصل دیگری است که رعایت آن اهمیت فراوان دارد. بر این اساس، افرادی که در یک تحقیق شرکت می‌کنند آزادند به هر پرسشی که نمی‌خواهند، پاسخ ندهند و محقق به هیچ وجه نمی‌تواند آنان را به این کار مجبور سازد. حتی اگر پرسش مذکور از نظر محقق چندان شخصی و خصوصی تلقی نشود، همچنان خود فرد تصمیم می‌گیرد که به چه پرسشی پاسخ گوید و چه پرسشی را بی‌پاسخ بگذارد. مثلاً ممکن است فردی به هر دلیل تمایل نداشته باشد، سال تولد خود را اعلام کند. ممکن است محقق تصور کند چگونه ممکن است، کسی که قرار است نامش در تحقیق محرمانه بماند، همچنان تمایل ندارد سنش را اعلام کند؛ زیرا ظاهراً به دلیل محرمانه ماندن نامش، دانستن سن او اهمیتی نخواهد داشت. اما با این حال، این حق فرد پاسخگوست که اگر به هر دلیل ترجیح می‌دهد تاریخ تولدش را ذکر نکند، اصراری در این زمینه نداشته باشیم. بنابراین، تعیین گستره و دامنه حریم خصوصی با فرد پاسخگوست و محقق نمی‌تواند در این زمینه اظهار نظر کند.

علاوه بر این، مشارکت اولیه در یک تحقیق هیچ الزامی برای مشارکت‌کنندگان ایجاد نخواهد کرد. بر این اساس، هریک از اعضای نمونه مورد مطالعه حق دارند که به هر دلیل که می‌خواهند و بدون ارائه توضیح یا دلیلی مشخص از تحقیق ما کناره‌گیری کنند. آنان می‌توانند درخواست خود را مبنی بر حذف داده‌هایی که مربوط به آنان است به محقق اعلام کنند، و او موظف است به این درخواست پاسخ مثبت دهد. البته بدیهی است که امکان این کار فقط تا پیش از انتشار نتایج تحقیق میسر است. بنابراین، پیشنهاد می‌شود که محقق در زمان گردآوری داده‌ها به نمونه مورد مطالعه اطلاع دهد در صورتی که تصمیم خود را عوض کنند، می‌توانند پیش از پایان پروژه و انتشار نتایج آن از پژوهش مذکور انصراف دهند. ضمن آنکه این انصراف هیچ پیامدی برایشان نخواهد داشت و محقق حتی از آنان نخواهد پرسید که دلیلش چه بوده است. مگر آنکه خود فرد تمایل داشته باشد، دلیل انصرافش را اعلام کند. بنابراین، آزادی نمونه مورد مطالعه برای شرکت در تحقیق یا کناره‌گیری از آن باید همواره مدنظر باشد. در جدول ۱ مهمترین پرسش‌هایی که محقق باید در زمان گردآوری داده‌ها و تعامل با آزمودنی‌ها به آنها پاسخ گوید آمده است.



**مقاله حاضر اخلاق پژوهش را از منظر احترام به حقوق همه کسانی که با یک پروژه تحقیقاتی در ارتباطند بررسی می‌کند**

جدول ۱. پرسش‌های اساسی درباره حقوق نمونه مورد مطالعه

ملاحظات	پرسش‌های اساسی
	✓ آیا اصول اخلاق پژوهش در مورد جامعه مورد مطالعه رعایت شده است؟
	✓ آیا پژوهشگر به تعهدات خود در قبال جامعه مورد مطالعه عمل کرده است؟
	✓ آیا مشارکت جامعه مورد مطالعه در پژوهش کاملاً داوطلبانه بوده است؟
	✓ آیا اصل «محرمانه بودن اطلاعات شخصی» رعایت شده است؟
	✓ آیا پژوهشگر اطمینان دارد که در جریان تولید این اثر آسیبی به جامعه مورد مطالعه وارد نشده است؟
	✓ آیا پژوهشگر اطلاعات ضروری درباره تحقیق خود را در اختیار جامعه مورد مطالعه قرار داده است؟
	✓ آیا پژوهشگر در حفظ اسرار جامعه مورد مطالعه سعی و کوشا بوده است؟
	✓ آیا پژوهشگر جامعه مورد مطالعه را از گزند آسیب‌های احتمالی ناشی از پیامد تحقیق خود حفظ کرده است؟
	✓ آیا پژوهشگر حریم خصوصی افراد مورد مطالعه را محترم شمرده شده است؟
	✓ آیا جامعه مورد مطالعه در مشارکت خود کاملاً آزاد بوده‌اند؟

**محققان موظفند حداقل بخشی از نتایج تحقیقات خود را که متناسب با مسائل روز و زندگی اجتماعی است، با رویکردی ترویجی و به زبانی ساده برای عموم مردم منتشر کنند**

ترویجی خود از ارزش و اعتباری جهانی برخوردارند. جالب است که چه بسیارند محققانی که آثار فراوانی در مجله‌های تخصصی با «ضریب تأثیر<sup>۱۳</sup>» بالا دارند، اما توان گرفتن پذیرش از این دو مجله را ندارند؛ زیرا آنچه در آنجا منتشر می‌شود، باید در کنار اعتبار علمی به زبانی ساده و عامه‌پسند نوشته شود. در عمل نیز نگارش مباحث علمی پیچیده به زبانی ساده دشوار است و خود تخصصی ویژه می‌طلبد.

#### حقوق همکاران تحقیق

معمولاً پروژه‌های تحقیقاتی فرایندی مشارکتی است که گروه‌های مختلفی از افراد در بخش‌های مختلف آن همکاری دارند. اخلاق پژوهش حکم می‌کند که همه کسانی که به نحوی در اجرای پروژه‌های تحقیقاتی سهیم بوده‌اند، به نسبت سهمی که در به ثمر رسیدن آن داشته‌اند از امتیاز و دستاوردش بهره‌مند شوند. مثلاً اگر قرار است مقاله یا کتابی از تحقیق مورد نظر چاپ شود، باید اسامی مجریان طرح به عنوان متولیان اصلی این کار در گزارش مورد نظر ذکر شود. البته از آنجا که گاه تعیین دقیق سهم مشارکت هریک از مجریان طرح کار ساده‌ای نیست، اختلاف نظرهایی برای چگونگی انعکاس نام پدیدآورندگان پدید می‌آید. البته خوشبختانه در بسیاری از موارد کار به این دشواری نیست. مثلاً در مورد نگارش پایان‌نامه به دلیل آنکه دانشجو بیشترین سهم را در این زمینه دارد، باید همواره نامش به عنوان نویسنده نخست در مقالات مستخرج از پایان‌نامه ذکر شود. پس از او به ترتیب نام استاد راهنما و سپس استاد مشاور خواهد آمد. مگر اینکه دانشجو شخصاً تمایل

حقوق مخاطبان آثار علمی: خوانندگان متخصص و عموم جامعه مخاطبان آثار علمی سومین گروهی هستند که باید حقوقشان رعایت شود. نخستین حقی که دارند، این است که حقیقت را بدانند. اگر نه تمام حقیقت ماجرا، حداقل آن بخش را که برای محقق آشکار شده است، بی‌کم و کاست بدانند. بنابراین، این یکی از حقوق مخاطبان آثار علمی است که حقیقتی بدون تحریف و عاری از دروغ به آنان ارائه شود. بنابراین، مخاطبان یک پروژه تحقیقاتی انتظار دارند گزارشی کامل، صحیح و دقیق از آنچه در مطالعه مذکور انجام شده به دستشان برسد. بر این اساس، یافته‌های تحقیق ما همواره باید بر محور راستی و درستی استوار باشد. بدیهی است که محقق موظف است همواره در کارش صادق باشد و تلاش کند همیشه به حقیقت وفادار باشد. وفاداری به حقیقت به این معناست که محقق نزدیک شدن به حقیقت را معیار و ملاک کار خود بداند. ضمن آنکه نباید فراموش کنیم که جامعه به محققان و دانش‌پژوهان اعتماد دارد و نباید این اعتبار را بی‌توجهی معدودی مخدوش شود. به همین دلیل کسانی که در مسیر علم قدم برمی‌دارند باید به خاطر داشته باشند که چه مسئولیتی سنگینی بر عهده دارند.

علاوه بر این، محققان موظفند حداقل بخشی از نتایج تحقیقات خود را که متناسب با مسائل روز و زندگی اجتماعی است، با رویکردی ترویجی و به زبانی ساده برای عموم مردم منتشر کنند. هدف از انتشار آثار ترویجی اشاعه دانش در سطوح مختلف جامعه و نیز برقراری پلی میان دو عرصه نظر و عمل است، اما متأسفانه ارزشگذاری آثار علمی در روزگار ما به گونه‌ای است که به مقاله‌های ترویجی بهای چندانی داده نمی‌شود. حال آنکه در بسیاری از کشورهای دنیا، ارزش یک مقاله ترویجی که جامعه مخاطبان گسترده‌تری از آثار تخصصی دارد، بیش از مقاله‌های تخصصی و با زبان پیچیده است. مثال روشن آن مجله‌های مشهور و معتبری نظیر «نیچر<sup>۱۴</sup>» و «ساینس<sup>۱۵</sup>» است، که با رویکرد

داشته باشد به دلیل احترامی که برای استادان خود قائل است، این قاعده را نادیده بگیرد و اسم آنان را در ابتدا ذکر کند.

بر این اساس، محقق باید از خود بپرسد که سهم هریک از نویسندگان همکار در تولید اثر نهایی چقدر بوده است؟ آیا سهم هریک آنقدر هست که به عنوان یکی از پدیدآورندگان شناخته شوند؟ آیا نویسندگان همکار از مزایای انتشار این اثر عادلانه بهره‌مند می‌شوند؟ ترتیب ذکر نام نویسندگان در اثر نهایی چگونه باید باشد که این عدالت تحقق یابد؟ آیا اسامی نویسندگان همکار واقعی است و از افزودن اسامی «نویسندگان مهمان»<sup>۴</sup> پرهیز شده است؟ منظور از نویسنده میهمان شخصی است که نقشی در نگارش یک اثر نداشته و فقط به دلیل ملاحظاتی نامش به عنوان یکی از پدیدآورندگان ذکر شده است. وجود نویسنده میهمان مصداقی از خدشه‌دار شدن اخلاق پژوهش است؛ زیرا همانطور که حذف نام فردی که در پیدایش یک اثر نقش داشته غیراخلاقی است، افزودن نام فردی که نقشی نداشته است، نیز ناپسند و مذموم است.

#### حقوق سایر محققان

حتی پژوهشگرانی که در تحقیق ما مشارکت مستقیمی نداشته‌اند، اما در آن زمینه فعالیت می‌کنند، حقوقی دارند که باید رعایت شود. در این زمینه اسلامی (۱۳۹۲، ص ۶۲) به درستی بر این باور است که مرور پیشینه پژوهش دو وجه دارد: یکی جنبه فنی آن است و دیگری جنبه اخلاقی. وجه فنی این کار دلالت بر ویژگی‌هایی دارد که یک مرور پیشینه کارآمد واجد آن است. مثلاً جامعیت، پیوستگی مطالب، داشتن نگاه انتقادی و جمع‌بندی سازنده از یافته‌های محققان قبلی از جمله این ویژگی‌هاست. اما وجه اخلاقی این موضوع نیز بسیار اهمیت دارد که متأسفانه کمتر به آن توجه شده است. اسلامی (۱۳۹۱، صص ۶۴ - ۷۰) دلایل این بی‌توجهی را در شش عامل بی‌خبری، بی‌اعتمادی، رقابت، نفرت، ملاحظات دوستانه و خودبزرگ‌بینی می‌داند. او در ادامه به تبیین پیامدهای این رفتار می‌پردازد و نشان می‌دهد که فقر پیشینه در تحقیق باعث می‌شود بسیاری از کارها دوباره از صفر شروع شود و محققان به ناچار گامی از کلی‌گویی فراتر نروانند رفت. ضمن آنکه مقابله به مثل دیگران با نادیده گرفتن آثار ما، در نهایت به فقر عمومی در زمینه منابع منجر خواهد شد.

اساساً نباید فراموش کنیم که علم سرمایه‌ای اجتماعی و متعلق به همه جامعه است و هریک از اعضای جامعه علمی باید خود را نسبت به حفظ و

حراست از کیان دانش مسئول و موظف بدانند. بنابراین، محقق باید به عنوان عضوی از جامعه علمی اصول پایه در اخلاق پژوهش و ضوابط اخلاق حرفه‌ای را به دقت رعایت کند. تنها در این صورت است که خوانندگان می‌توانند به راستی و درستی اطلاعات ارائه‌شده اعتماد کنند. ضمن آنکه هریک از محققان باید خود را نسبت به پیشرفت دانش موجود در این عرصه مسئول و متعهد بدانند. علاوه بر این، اثر منتشرشده باید بتواند گویی مناسب برای انتشار آثار دیگر باشد.

#### حقوق سازمان حامی پژوهش

سازمانی که به هر نحو از پژوهش ما حمایت کرده است، حقوقی دارد که باید رعایت شود. این حمایت ممکن است مادی یا معنوی باشد. حمایت مادی شکل‌های متعددی دارد. مثلاً بودجه‌های تحقیقاتی (گرانته)، اجازه استفاده از فضا و امکانات، اجازه همکاری با کارکنان سازمان و ارائه خدمات مشاوره‌ای از جمله حمایت‌های معمول در سازمان‌هاست. هرگاه محقق از یکی از این حمایت‌ها برخوردار شود، لازم است به نحو شایسته‌ای قدر دان آن باشد. به عنوان نمونه محقق موظف است در زمان همکاری با سازمان مذکور یا استفاده از امکانات آن مقررات و قوانین جاری در آنجا را محترم بشمرد و از آن تخطی نکند. علاوه بر این، محقق باید به تمام تعهدات خود به سازمان مذکور وفادار بماند. مثلاً اگر سازمان مذکور بخواهد از یافته‌های تحقیق ما برای بهبود عملکرد خود استفاده کند و محقق این شرط را پذیرفته باشد، در این صورت موظف است به تعهد خود عمل کند. البته مرسوم است که تعهدات هر دو طرف در قراردادهای پژوهشی ذکر شود و طرفین قرارداد باید خود را مقید به اجرای مفاد آن بدانند. بر این اساس، شفافیت در خواست هر دو طرف در اینجا بسیار ضروری است تا از سوءتفاهم‌های احتمالی در آینده پیشگیری شود. ضمن آنکه محقق باید در گزارش تحقیق خود به شکلی مراتب سپاس و قدردانی خود را از سازمان مذکور اعلام کند. بنابراین، باید از خود بپرسد که آیا در اثر نهایی به نقش و سهم سازمان حامی پژوهش اشاره شده است؟ آیا به تعهداتش عمل کرده است؟ آیا مقررات سازمان را رعایت کرده است؟ آیا در استفاده از منابع و امکانات سازمان متعهد و دلسوز بوده است؟ آیا در خلال این تحقیق خود را نسبت به ارتقای جایگاه سازمان و بهبود عملکرد آن متعهد می‌داند؟ و آیا محصول این پژوهش برای سازمان حامی آن کاربردی و مفید خواهد بود؟

#### حقوق نشریه‌های تخصصی

یافته‌های مطالعات پژوهشی از طریق نشریه‌های تخصصی در اختیار مخاطبان قرار می‌گیرند. این نشریه‌ها نیز حقوقی دارند که محقق باید در رعایت آن کوشا باشد. نخستین حق مجله این است که اثری که دریافت می‌کند قبلاً در جای دیگری منتشر نشده باشد. به همین دلیل در بخش راهنمای نویسندگان اغلب مجلات بر این شرط تأکید شده است؛ زیرا انتشار مجدد اثری که



#### استناد درست و دقیق

##### نشانه‌ای از رعایت

##### حق مؤلف و رعایت

##### حقوق پدیدآورندگان

##### این آثار است

# RESEARCH



**صداقت و شفافیت در  
ارائه یافته‌ها و نتایج  
هر تحقیق بیانگر  
احترامی است که  
پژوهشگر برای جامعه  
مخاطب خود قائل  
است**

علاوه بر این، لازم است نویسندگان آثار به دستورالعمل انتشار مقاله در هر مجله توجه کنند و پس از ارسال اثر به دفتر مجله به این پرسش‌ها پاسخ دهند: آیا شیوه‌نامه نگارش مجله مورد نظر به درستی و با دقت رعایت شده است؟ آیا نویسنده مقررات مربوط به تسلیم مقاله به مجله را رعایت کرده است؟ آیا نویسنده در ارائه اطلاعات مربوط به خود و اثر ارسالی صادق بوده است؟ آیا هزینه‌ای که مجله برای داوری و انتشار یک مقاله صرف می‌کند با ارزش محتوایی آن اثر تناسبی دارد؟ البته مجلات نیز موظفند حقوق نویسندگان را محترم شمرند. همیز (۲۰۰۷) به نکات ارزشمندی در این زمینه اشاره کرده است، که مروری بر آنها مفید خواهد بود: نخست آنکه مسئولیت کیفیت مجله با سردبیر و هیئت تحریریه است و آنان باید اطمینان داشته باشند آنچه در مجله منتشر می‌شود درست، اخلاقی و کاملاً مرتبط با نیاز خوانندگان است. تعیین دقیق دامنه موضوعی مجله و پایبند ماندن به آن گام مثبتی در این زمینه خواهد بود. بنابراین، مجله برای حفظ اعتبار علمی خود باید نسبت به اصالت و کیفیت آثار دریافتی حساس باشد و نباید از موارد مشکوک به فریبکاری - مثل سرقت علمی<sup>۱۲</sup> - چشم‌پوشی کند.

قبلاً منتشر شده به اعتبار مجله آسیب می‌زند، اما بدیهی است که امکان نظارت کامل در این زمینه وجود ندارد. بنابراین، این وظیفه نویسندگان آثار است که در این زمینه صادقانه عمل کنند و از ارسال یک اثر به چند نشریه بپرهیزند؛ زیرا این اقدام مصداقی از «نشر حشو<sup>۱۵</sup>»، «افزونگی» یا «نشر مکرر<sup>۱۶</sup>» است و خود نوعی نقض مالکیت معنوی است. زیرا آنچه قبلاً منتشر شده اکنون بخشی از دانش اجتماعی است و حتی پدیدآور اولیه مجاز به نشر دوباره آن نیست. ضمن آنکه نشر حشو - بی‌آنکه سودی داشته باشد - بر حجم مطالب منتشرشده می‌افزاید و علاوه بر اتلاف سرمایه، وقت خوانندگان را تلف خواهد کرد (خری، ۱۳۹۰، ص ۲۹). گاهی ممکن است محقق به هر دلیل برای انتشار اثر خود عجله دارد. مثلاً دانشجویانی که صدور مجوز برگزاری جلسه دفاع آنان منوط به اخذ پذیرش مقاله است، ناچارند تمام تلاش خود را برای سرعت بخشیدن به فرایند پذیرش به کار گیرند. یکی از این تلاش‌ها ممکن است ارسال همزمان یک اثر به چند مجله باشد تا هریک که زودتر به نتیجه رسید آن را منتشر کند. اما این ضرورت مجوزی برای نادیده گرفتن اخلاق انتشار نیست؛ زیرا ممکن است همزمان دو مجله مقاله مورد نظر را بپذیرند. اگر محقق به هر دلیل - خواسته یا ناخواسته - مرتکب این اشتباه شود، باید بلافاصله پس از اخذ پذیرش از مجله نخست به مجله دیگر اطلاع دهد که مقاله او را از فرایند داوری خارج سازد.

### پی‌نوشت‌ها

1. mansourian@khu.ac.ir
2. Research Ethics
3. Applied Ethics
4. Shareholders or Stakeholders
5. Citation
6. Target Group
7. Subjects
8. Informed Consent
9. Confidentiality
10. Privacy
11. Nature
12. Science
13. Impact Factor
14. Guest Author
15. Redundant Publication
16. Duplicate Publication
17. Plagiarism
18. Conflicts of Interests
19. Academic Dishonesty or Academic Misconduct

### مآخذ

اسلامی اردکانی، سیدحسین (۱۳۹۱). درآمدی بر اخلاق پژوهش در علوم انسانی و اسلامی. در اخلاق پژوهش: مبانی و مسائل، به کوشش محسن جوادی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

حرّی، عباس (۱۳۹۰). اخلاق انتشارات علمی. شیراز: پایگاه استنادی علوم جهان اسلام و تخت جمشید.

حرّی، عباس و شاهیداغی، اعظم (۱۳۸۵). شیوه‌های استناد در نگارش‌های علمی: رهنمودهای بین‌المللی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

منصوریان، یزدان (۱۳۹۰). «پایبندی به اخلاق علمی و پیشگیری از فریبکاری در سایه علم» پایگاه خبری کتابداری و اطلاع‌رسانی ایران (لیزنا). سخن هفته شماره ۳۵. دسترس‌پذیر در: <http://www.lisna.ir> (آخرین دسترسی ۲۵ دی ۱۳۹۲).

منصوریان، یزدان (۱۳۹۱). «پرهیز از کژی و کاستی» در کیان پژوهش. عطف، ش. ۱۵، دسترس‌پذیر در: <http://www.atfmag.info> (آخرین دسترسی ۲۵ دی ۱۳۹۲).

Hames, I. (2007) *Peer Review and Manuscript Management in Scientific Journals: Guidelines for Good Practice*. Malden, MA: Blackwell Publishing

Harwood, N. (2009) An interview-based study of the functions of citations in academic writing across two disciplines. *Journal of Pragmatics*, Vol. 41, No. 3, pp. 497-518

علاوه بر این، فرایند داوری حتماً باید با مشارکت داوران خارجی انجام شود. منظور از داوران خارجی داورانی هستند که عضو هیئت تحریریه نباشند. ضمناً اصل محرمانگی در مورد داوران نیز باید رعایت شود و فرایند ارزیابی آثار باید محرمانه باقی بماند. همیز (۲۰۰۷) تأکید می‌کند که داوران باید «اثر» را ارزیابی کنند و نه «صاحب اثر» را و این ارزیابی باید همواره بی‌طرفانه و منصفانه باشد. همچنین داوران باید در تمام این مراحل بالاترین سطح استانداردهای اخلاقی را رعایت کنند. به این معنا که علاوه بر رعایت انصاف، اطلاعات دریافتی در فرایند داوری نباید در خدمت منافع شخص یا گروهی خاص باشد یا علیه کسی استفاده شود. به این ترتیب آنان موظفند در صورت مواجهه با هر شکلی از «اصطکاک منافع»<sup>۱۸</sup> از مسئولیت داوری انصراف دهند. منظور از اصطکاک منافع عامل یا عواملی خارجی است که بر تصمیم ما در یک زمینه مشخص تأثیر می‌گذارد. مثلاً اگر داور به نحوی نویسنده مقاله را بشناسد و بداند که آشنایی با او ممکن است در تصمیمی که می‌گیرد تأثیری مثبت یا منفی داشته باشد، از نظر اخلاقی موظف است داوری این اثر را نپذیرد و از سردبیر بخواهد در این مورد خاص فرد دیگری را برای این مسئولیت انتخاب برگزیند.

### جمع‌بندی و سخن پایانی

اخلاق پژوهش به عنوان شاخه‌ای از اخلاق کاربردی حکم می‌کند که تولید آثار علمی باید در چارچوب ملاحظات اخلاقی انجام شود. تحقق این ملاحظات مستلزم آشنایی با حقوق تمام افراد و گروه‌هایی است که در فرایند تدوین، انتشار و استفاده از این آثار دخالت دارند. پژوهشگر باید به حقوق تمام ذی‌نفعان در این فرایند متعهد باشد و خود را ملزم به رعایت آن بداند. چنانچه حقوق هریک از این گروه‌ها نادیده گرفته یا نقض شود، مصداقی از فریبکاری علمی<sup>۱۹</sup> خواهد بود که در یادداشت دیگری به ۲۵ شکل آن پرداخته‌ام (منصوریان، ۱۳۹۱) و از تکرار آن در اینجا پرهیز می‌کنم. ضمن آنکه فقدان آگاهی از اصول اخلاق پژوهش عذر موجهی برای نادیده گرفتن آن نیست. بنابراین، محققان باید انواع «خطاهای سهوی» و «فریبکاری‌های عمدی» در این زمینه را بشناسند و با راهکارهای پیشگیری از آنها آشنا شوند. بر این اساس، پیشنهاد می‌شود همه محققانی که در یکی از شاخه‌های علمی مشغول پژوهش و مطالعه هستند، توجهی ویژه به این مباحث داشته باشند، تا ناخواسته مرتکب خطایی - که به راحتی امکان پیشگیری از آن وجود داشته است - نشوند.